

מסורת וראליה בתיאורי רופא ירושלמי מהמאה העשירית

מבוא: את-תמימי ויצירתו

אחד המקורות החשובים ביותר להכרת חומרי הרפואה והמזונות שהיו בשימוש האוכלוסייה באזור סוריה רבתי (אש-שאם) בימי-הביניים הוא חיבוריו של הרופא המוסלמי אבו עבדאללה מחמד בן סעיד את-תמימי, בן המחצית השנייה של המאה העשירית. בחיבוריו הרפואיים משוקע מידע המשקף את המסורת הרפואית המקומית וההינדית שרווחה באזור סוריה רבתי במשך מאות בשנים.¹ חשיבות המידע שמוסר את-תמימי אינה מוגבלת רק לענייני רפואה; הוא מעשיר את ידיעותינו גם בתחומי הראליה, חיי היום-יום של התושבים המקומיים ואמונותיהם וכן לגבי תהליך ההתאסלמות של אזור ירושלים בתקופתו. את-תמימי משלב בכתביו ידיעות מקוריות ויוצאות דופן הכוללות תיאורים גאוגרפיים, מסורות דתיות ומנהגי אכילה שרווחו בקרב התושבים, בעיקר באזור ירושלים רבתי ואגן ים המלח. בחלק מהיבטים אלה יעסוק מאמר זה.

מחקר זה נתמך על-ידי מרכז אינגבורג נרט ללימודי ירושלים.

1 ביבליוגרפיה על את-תמימי ראה: F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen 1840, p. 57, no. 112; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, I, Leiden 1937, pp. 317-318; F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, III, Leiden 1970, pp. 422, no. 17. לא מכבר השלמתי כתיבת מאמר מקיף בנושא 'מחצבים וצמחים כמקור לתרופות בארץ-ישראל וסוריה (אש-שאם) במאה העשירית לפי חיבורו של את-תמימי' (טרם פורסם).

את-תמימי היה יליד ירושלים ורכש את השכלתו הרפואית מרופא ירושלמי אחר, נזיר נוצרי בשם אנבא זח'ריא בן ת'ואבה. את-תמימי היה מקורב לחוגי השלטון. בתחילה התמחה כרופא ברמלה אצל המושל האח'שידי אל'חסן בן עבדאללה בן ט'ג'ג' אל-מסתולי, ומאוחר יותר עקר למצרים וידוע לנו כי שהה בה בשנת 981. במצרים התקרב את-תמימי לוויזיר יעקוב אבן כלס (930-991), שפעל בשליחותם של הח'ליפים הפאטמים אל-מ'ע'ז ובנו אל-ע'ז'זי. למען הוויזיר כתב ספר רפואה, ובספרות מוזכרים עוד חמישה חיבורים שכתב את-תמימי בתחום הרפואה, רובם בענייני 'תריאק'², מונח המציין בהוראתו הרחבה, סם רפואי, ובפרט - נסויב מארס נחשים, עקרבים ומרכיבים אחרים.

ספרו הידוע ביותר של את-תמימי, אשר ישמש מקור עיקרי למאמר זה, הוא: 'כתאב אל-מרשד אלא ג'ואהר אל-אג'דיה וקה אל-מפרדאת מן אל-אדויה' (ספר המדריך הנכון ליסודות המזונות וסגולות הרפואות הנפרדות), המוכר גם בקיצור בשם 'אל-מרשד'. לצערנו לא כל החיבור השתמר בידינו. החלק העוסק באבנים ובמינרלים שונים ששימשו כחומרי רפואה מצוי כיום באחד מכתבי-היד בספרייה הלאומית בפריס.³ מובאות נוספות מחיבור זה, העוסקות בין השאר בחומרי רפואה שמקורם בעולם הצומח, שרדו הודות לציטוטם בחיבורי רפואה מימי-הביניים המאוחרים. הרמב"ם למשל ציטט פעמים רבות קטעים שלמים מחיבור זה, למרות הביקורת שמתח עליו והסתייגויותיו ממנו:

אמר משה: זה האיש, שהיה בהר הבית [כינוי לירושלים]⁴ והיה נקרא אל תמימי, חבר ספר, קרא אותו 'אל מרשד', כלומר המישר. אמרו, שהיה רב הנסיון. ואע"פ שרוב דבריו היו ספורים מזולתו ולפעמים היה טועה שהיה מביא מזולתו [כלומר בציטוט אחרים], אך הוא בכלל זכר סגולות רבות למזונות מה ולרפואות רבות. [לכן] ראיתי [לנחוק] לספרם מה שראיתי בעיני מהם, במזונות וברפואות.⁵

2 אבן אבי אציעבה, עיון אל-אנבאא פי טבקאת אל-אטבאא, ביירות 1965, עמ' 546-548; אבן אל-קפטי, תאריח אל-חכמאא, מהדורת J. Lippert, לייפציג 1903, עמ' 105-106; ח'ליל אבן איבך אצ-צפדי, כתאב אל-ואפי באל-ופיאת, ב, מהדורת H. Ritter, ויסבדן 1959 עמ' 81-82. מאמר שלי בנושא 'יצוא התריאק מארץ-ישראל ושימושיו בימי-הביניים' יתפרסם בקרוב בכתב-העת - 'קורות'.

3 כ"י פריס, הספרייה הלאומית, מספר 2870. כתב-היד מכיל מאה שבעים ושניים דפים. מדובר כנראה בחלקו הרביעי של החיבור, הכולל את הפרקים אחד-עשר-שישה-עשר (להלן: את-תמימי). סקירה ראשונה ותמציתית על חיבורו של את-תמימי, ערך להיקלרק בחיבורו החשוב על תולדות הרפואה הערבית, ראה: L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, I, New York 1971, pp. 388-391. לדברי סוג'ין נמצא בפטרסבורג קטע נוסף מכתב-יד זה; ראה: סוג'ין (לעיל, הערה 1), עמ' 318.

4 כך תרגם ר' נתן המאתי לעברית מהמקור הערבי, והכוונה היא לעיר ירושלים אשר נקראה בית אל-מקדס. על שמותיה הערביים של ירושלים, ראה ש"ד גוייטין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 32-35.

5 רבינו משה בן מיומן, פרקי משה [ברפואה], מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"א, עמ' 240. וראה עוד שם עמ' 150, 190-191, 267, 276.

מובאות נוספות מחיבור זה ניתן למצוא בחיבוריהם של הרופא האנדלוסי אבן אל-ביטאר (מת 1248)⁶ ושל הסולטאן התימני אלמלכ יוסף אבן רסול (מת 1296)⁷ ובאנציקלופדיה של אנ-ג'ירי (1279-1332).⁸

אמונות ודעות

חיבוריו של את-תמימי כוללים כאמור גם מידע גאוגרפי ותיאור מנהגים ומסורות שרווחו בקרב תושבי ארץ-ישראל בימיו. בניגוד לרוב התיאורים המקובלים בספרות הגאוגרפית המוסלמית, הוא מוסר מידע ראשוני, פרי התבוננות ומחקר עצמאי, המצטיין בביקורתיות רבה. אגב תיאור אזור ים המלח ותכונותיו מזכיר את-תמימי את מהלכו של נהר הירדן, מימת טבריה מתחת גשר צנברה עד לים המלח. הוא מציין גם נהר גדול אחר הנשפך לים המלח, ושמו מונטין(?)⁹. את מהלכם של שני נהרות אלו ניתן לראות, לדברי את-תמימי, בתצפית מהר הזיתים 'ההר [אט-טור] המשקיף על ירושלים ממזרח לה והוא "אט-טור" - ההר אשר עולים עליו מכנסיית אל-ג'סאמניה [גת שמנים], המכונה טור זיתא'.¹⁰

את-תמימי מרבה להזכיר בתיאוריו את היישובים יריחו וצוער. העיר יריחו נזכרת תמיד בשם יריחא ולא אריחא. נראה שהשם יריחא הוא שמה הקדום של יריחו, שהיה שגור עדיין בפי תושבי האזור בימיו של את-תמימי - היה זה אפוא שלב מעבר בתהליך שערוב שמות הארץ, עד שהפכה יריחו-יריחא לאריחא. עוד אנו למדים שבימיו המונח גֹר, שמו הכללי של בקע הירדן, היה מחולק לחטיבות נוף אזוריות קטנות יותר. על מנת להבחין בין אזורי הגֹר השונים נקרא כל אזור בשם הכפר הסמוך לו, כגון גֹר צוער וגֹר יריחו. תופעה זו היתה מוכרת באזור כבר בתקופות קדומות מאוד ונראה שהמונח גֹר יריחו מקביל למונח המקראי 'ירדן ירחו'.¹¹ את-תמימי מציין במיוחד ידיעות ואמונות

6 אבן אל-ביטאר, אל-ג'אמע למפרדאת אל-אדויה ואל-אג'יה, קהיר 1874 (מהדורת בולאק). בתרגום לצרפתית, ראה: L. Leclerc, *Traité des simples par ibn Beithar*, I-III, Paris 1877-1881; ז' עמר, 'אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-שם', קתדרה, 76 (תמוז תשנ"ח), עמ' 49-76. את-תמימי מצוטט אצל אבן אל-ביטאר כשבעים פעמים.

7 אל-מלכ יוסף אבן רסול, אל-מעטמד פי אל-אדויה אל-מפרדה, בירות 1975. על חיבור זה ראה: מ' מאירהוף, 'רפואה ערבית בין יהודי תימן', עדות, ג (תש"ח), עמ' 27-32.

8 אנ-ג'ירי, נהיאת אל-ארב פי פנון אל-אדב, קהיר 1924 ואילך.

9 את-תמימי, דף 34 ע"א. נהר בשם מונטין נזכר שם שוב בע"ב. נהר בשם זה אינו מוכר לי; אפשר שמדובר בשיבוש מעתיקים (מאחר שמילה זו מופיעה בכתב היד בלי ניקוד דיאקריטי מלא, ניתן להציע אפשרויות נוספות לקריאה, למשל: קונטין, פונטין, מויטין, מובטין). ייתכן שהכוונה לנחל קדרון, שאחד מיובליו נמצא למרגלותיו של ג'בל מנטאר, שצליל שמו מזכיר את השם מונטין. אפשרות אחרת ש'מונטין' מקורו במונח היווני 'מונסטריון' שפרושו תאי מגורים של בזירים או מגור, כלומר הכוונה היא לנחל קדרון שכונה נחל המנזרים. כבר גאלינוס ציין שני נהרות הנשפכים לים המלח ובהם הירדן, ראה בתרגום: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, p. 319

10 את-תמימי, דף 33 ע"ב.

11 במדבר כב א, לד, טו; יהושע יג, לב; כ, ת.

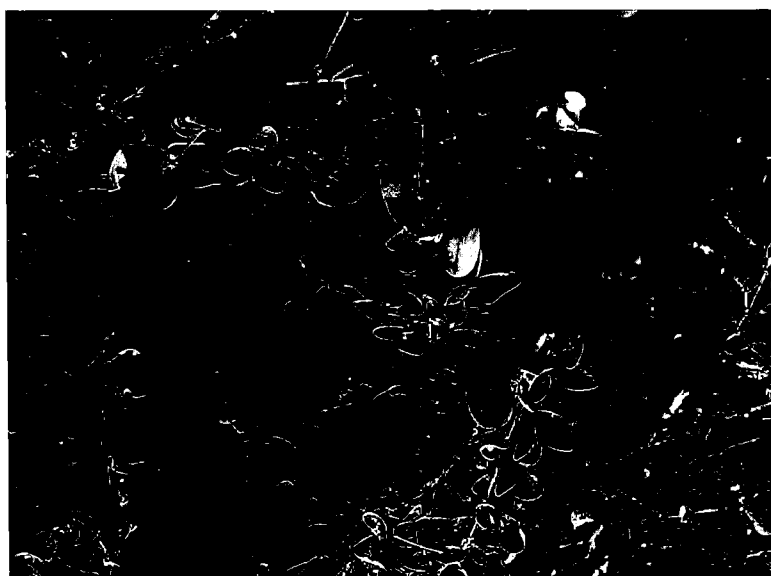
קדומות שהיו מקובלות בקרב אנשי יריחו ונכבדיה. בחלק מהמסורות שרווחו באזור משוקעות ידיעות חשובות שיש להן בסיס במציאות. את־תמימי שמע למשל מפי זקני צוער ויריחו שבמרוצת השנים גדלו שטחי היבשה סביב ים המלח כתוצאה מתהליך התייבשות של הים.¹² מסורת מקומית אחרת שמביא את־תמימי קשורה לשמן אז־זקום אש־שאמי, שאותו הפיקו משיח הזקום המצרי (Balanites aegyptiaca), הגדל בר באזור בקעת הירדן גם בימינו:

השמן הזה מופק ב'גֹר יריחו', [אחת] מערי ירושלים. יש לו גלעין פרי הנקרא זקום, והדומה להלילג' [Terminalia] הנקרא אז־זקומי. ואנשי המחוז ההוא, זקניהם וחכמיהם, טוענים שמקורו בהלילג' כאבלי [T. Chebula]. שאותו העבירו בני אֶמִיה מכאכול בתקופת שלטונם והם זרעוהו בגֹר יריחו וצמחו ממנו עצים גדולים הממשיכים להתקיים שם מאז ועד היום. ואולם אדמת יריחו שינתה את הפרי שלו ואת שאר התכונות הטבעיות של ההלילג', והוא נותן פרי ירוק הדומה להלילג' ואולם אינו עושה עצירות כמותו...¹³

זקום מצרי

ההשערה בדבר הבאת הזקום לאזורנו רק בתקופה האַמִית היא מסופקת מאוד. הזקום וההלילג' אמנם דומים במראם, אך הם שני מינים שונים מאוד זה מזה מבחינה ססטמתית, ושינוי כה מהותי בתכונותיהם לא יכול להיווצר בפרק זמן כה קצר. מכל מקום יש במסורות אלה הדים לפעילות החקלאית האינטנסיבית שהתקיימה בתקופת בית אַמִיה באזור בקעת הירדן. פעילות זאת מצאה את ביטויה למשל בייבוא טכניקות וגידולים חקלאיים חדשים מאזורים מרוחקים.¹⁴ ידיעות עמומות על פעילות זו רווחו אפוא במסורת הארץ־ישראלית המקומית

עוד במאה העשירית, כמאתיים וחמישים שנה לאחר קץ שלטונם של האַמִיים.

את־תמימי מזכיר פעמים רבות את ים המלח ומכנה אותו בכינויים שונים: הימה המתה, ים הזפת,

12 את־תמימי, דף 34 ע"א-ע"ב. התנודות במפלים ים המלח בתקופות שונות נחקרו בידי צפורה קליין. ראה למשל מאמריה 'שינויי מפלים ים המלח', טו"א, יא (תשכ"ט), עמ' 104-110; 'שינויי מפלים ים המלח בתשע־מאות השנים האחרונות', שם, כג (תשמ"א), עמ' 218-212.

13 מובא אצל: אבן אל־ביטאר (לעיל, הערה 6), ב, עמ' 114.

14 ראה למשל: י' פורת, 'בארות - מנהרה בערבה', קדמוניות, כ (תשמ"ח), עמ' 106-114; י' פרנקל, 'התקופה הערבית המוקדמת (632-1099)', ב"ו קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 226.

ימת יהודה, ים פלסטין וימת אפסוס.¹⁵ בכינוי האחרון משוקעת מסורת נוצרית מקומית קדומה: *וימה זו נקראה בימים קדומים בשם ימת יהודה, שכן היתה בארץ בני ישראל. וכן קראו לה גם בימי מלך היוונים הקדומים אשר מלכו באזור זה לפני בני ישראל ימת אפסוס [אפסוס]... והיא אשר היתה בה הכהף והרקים אשר מצאו בה מקלט הבחורים המייתחים [מַחְדוּרָן].*¹⁶

דברים אלה מתייחסים למסורת נוצרית המובאת בקוראן (פרק יח, סורת אל-כהף). לפי המסורת הנוצרית המקובלת שבעה נערים נוצרים מאפסוס (כיום במערב תורכיה) מצאו מחסה במשך שנים רבות במערה ליד עירם, מפחד רדיפות הדת של הקיסר דקיוס (249-251), עד שעלה לשלטון תאודוסיוס השני (408-450), שהפסיק רדיפות אלה.¹⁷ אולם לפי דברי את-תמימי אירוע זה התרחש באזור ים המלח,¹⁸ ובוודאי מדובר כאן במסורת נוצרית ארץ-ישראלית מקומית. כידוע גם הנוצרים בארץ סבלו קשות בימי דקיוס מרדיפות וגזרות דת והדבר משתקף כנראה במסורת זאת. ייחוס אר-רקים לאזור עבר הירדן קשור ליישוב רקם, שנוכר במקורות מתקופת המשנה והתלמוד.¹⁹ את-תמימי מתאר גם חג נוצרי עממי שהתקיים באזור ים המלח:

אמר מחמד [את-תמימי]: ובאשר לסגולות מי הימה הזו, שיש בהם תכונות מפליאות למי שחוקן בהם או מתרחץ בהם והרי שיש לה חג שבו יתכנסו אליה אנשי ירושלים ומהכפרים שסביב. והחג ההוא יהיה ביום האמצעי של חודש אב הנקרא ביוונית אוגוסט. בחג ההוא באים תושבי אותם אזורים, מהם יאצרו ממימיה ומהם ישתו ממנה גמיעות. ומי שלא יכול היה לשתות או לחקן בהם, בוסס חזרה בהם למשך כל היום. ובכך הפיקו מזה תועלת עצומה.

בהמשך מתאר שם את-תמימי את סגולותיו הרפואיות של ים המלח.²⁰ אזור ים המלח היה ידוע כבר בתקופה הביזנטית כאתר עלייה לרגל של חולים ובעיקר מצורעים

15 על הכינויים של ים המלח בעבר ראה: י' ברסלבי, הידעת את הארץ, ג, תל-אביב תשט"ז, עמ' 266-269.

16 את-תמימי, דף ע"א. המונח מייחדים פירושו מונותאיסטים, ולפי המוסלמים המונותאיסטים שקדמו לאיסלאם היו ללא ספק מוסלמים, החל באדם הראשון, דרך הנביאים אברהם, משה וכו'.

17 G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, p. 274; EI², I, p. 691; F. Jourdan, *La tradition de sept dormants*, Paris 1983

18 על הצעות היהווי השונות של המקום שבו אירעה פרשת 'הכהף והרקים', ראה: יאקות, מעגים אל-בלדאן, ב, מהדורת F. Wüstenfeld, לייפציג 1870 עמ' 804-807. שם עמ' 806, מובאת גם דעה שהאירוע התרחש קרוב לעיר עמאן שבעבר הירדן. גם אל-מקדסי כתב: אר-רקים הוא כפר הממוקם במרחק פרסח' מעמאן, ראה: אל-מקדסי, אחסן את-תקאסים פי מערפת אל-אקאלים, מהדורת F. De Goeje, 1906, עמ' 175. המונח כהף מכוון למערה שבה נתרחש הנס, ואילו הרקים הוא הלוח שעליו נכתבו שמות הבחורים שלהם נעשה הנס וכן ייחוסם.

19 בעבר הירדן המזרחי ידועים שלושה מקומות ששמם רקם, ראה בעניין זה: ש' קליין, עבר הירדן היהודי, וינה תרפ"ה, עמ' 35; ב' מזר, ערים וגלילות בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 132-134; מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 172, הערה 3; ב"צ סגל, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 175-176; ד' גודבלט, "מדינת הים" - מישור החוף, תרביץ, סד (תשנ"ה) עמ' 21-24.

20 את-תמימי, דף ע"ב.

שחיפשו בו מזור למדווייהם. במאה השישית תיארו מקורות אחדים את מקום הטבילה ואת הסממנים הדתיים שנלוו אליה.²¹

יוחנא אבן מאסויה (777-857) כתב ב'ספר הזמנים' שבחמישה-עשר לחודש אב הוא חג (עיד) יום הזיכרון של מרים אם ישו,²² מועד שגם כיום נוהגים הנוצרים בארץ לציין. אל-בירוני (973-1048) כתב בשנת 1000 לערך, בתיאור מועדי הנוצרים, שבחודש אב 'צמים לזכר המחלה של מרים אם ישו. הצום נמשך חמישה-עשר ימים והיום האחרון הוא יום מותה'.²³ נראה אפוא שביום זה קבעו הנוצרים מאזור ירושלים עצרת תפילה בים המלח. לפי אמונתם זכותה של מרים מסייעת ביום זה לכל החולים. דברים אלה נלמדים גם מתוך תיאורו של אל-מקדסי: 'ימת צוער... ולה עלייה לרגל [מוסם] בחודש אב ובאים אליה גערים ואנשים חולים'. לפי גרסה אחרת נאמר: 'יום החמישה-עשר לחודש אב מועיל לחולים ולהם ביום זה חג התכנסות לתפילה [נדאא]'.²⁴

שורשיו של האירוע המתואר כאן הם כנראה קדומים מאוד, עוד לפני המאה השישית. אתרי מרפא עממיים שכללו יסודות פולחניים היו תופעה ידועה בתקופה הרומית²⁵ והביזנטית. לאחר הכיבוש הערבי ועם היעלמותו של היסוד הפגאני באוכלוסייה המקומית, שמרו אתרים אלה על אופיים, אך במעטה נוצרי.

צמחי בר כמקור מזון

את-תמימי הזכיר צמחי בר רבים אשר שימשו למאכל לתושבי הארץ. להלן נביא שתי דוגמאות לצמחים כאלה, שבתיאורם משולבים רמזים נוספים להרכב האוכלוסייה בארץ ומנהגיה. אחד מהצמחים הללו הוא העכוב:

21 ראה דברי תאודוסיוס (530) בתוך: T. Tobler & A. Molinier, *Itinera Hierosolymitana*, I, Genève 1879, p. 88; גרגוריוס מטור כתב: 'יש בירדן מקום שאדוננו נטבל בו. באחד מפיתולי הנהר גרפאים המצורעים עכשיו... במרחק חמישה מיל מהמקום הזה נשפך הירדן לים המלח; ראה בתוך: *Patrologiae cursus completus (Series Latina, 71)*, col. 721. והאלמוני מפיאצ'נצה (570) כתב: 'מצורעים שוהים באזור זה [הוף ים המלח] במשך כל חודש יולי, אוגוסט ותחילת ספטמבר. בערב הם היו רוחצים ב"מרחצאות משה" שבלואיס, הסמוכה לצוער. מפעם לפעם מישוה מבריא ולרובם זה מביא הקלה'; ראה בתוך: טובלר ומולינייה (שם), עמ' 97. עדויות ארכאולוגיות לקיום מצורעים במנזרים הביזנטיים במדבר יהודה ולדיקתם של מנזרים אלה לאזור הירדן וים המלח ראה: ג' זיאס, 'וישלתו מן המחנה כל צרוע וכל זב', טו"א, כט (תשמ"ז), עמ' 19-20. על-פי בדיקת האריגים שנמצאו במנזרים אלה ניתן לתארך את הממצא אף לתקופה מאוחרת יותר. הממצא תוארך באמצעות קרבון 14 למאה התשיעית עליידי ישראל כרמי ודרור סגל מרשות העתיקות ומכון וויצמן.

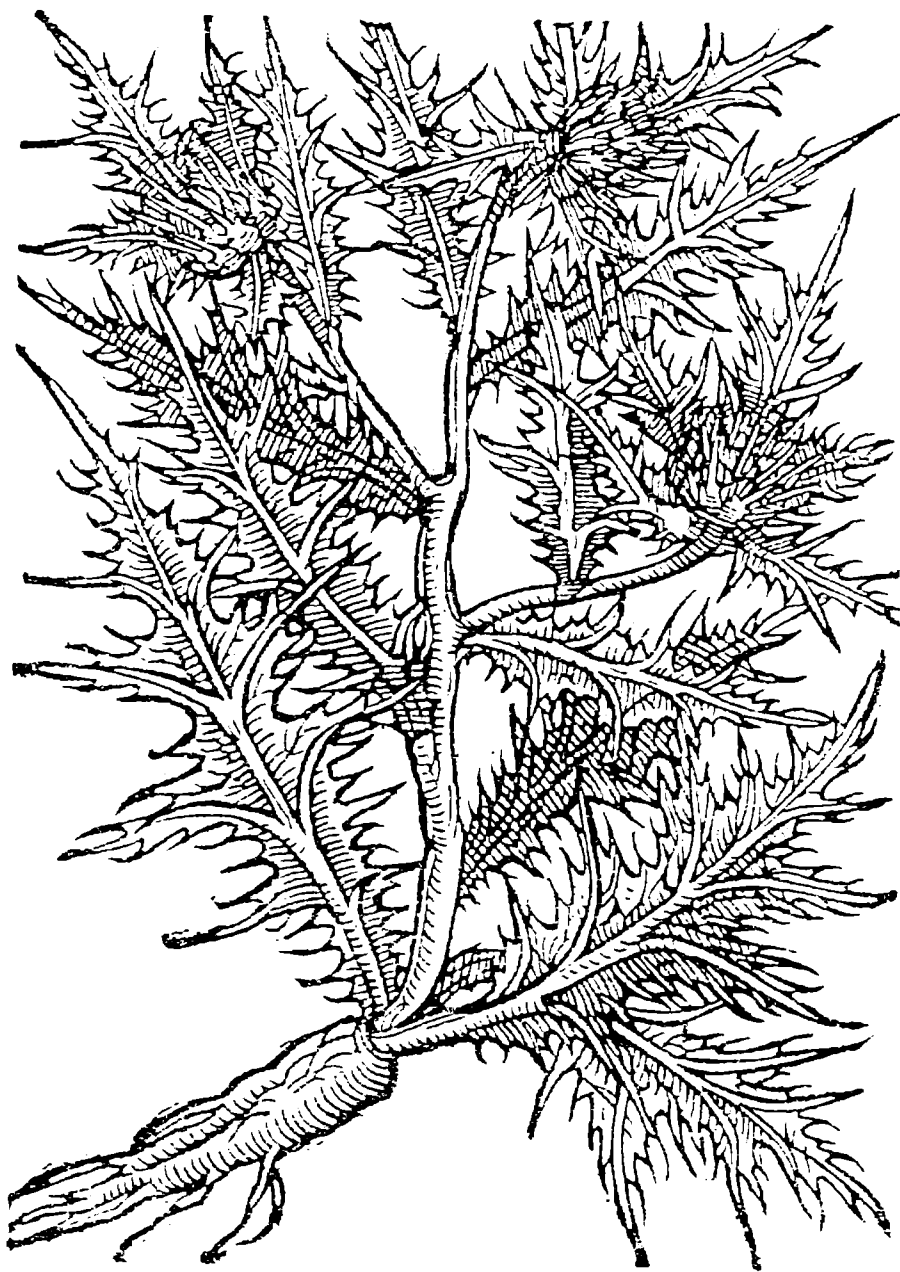
22 יוחנא אבן מאסויה, כתאב אל-אזמנה, מהדורת P. Sbatth, קהיר 1933, עמ' 255.

23 אל-בירוני, אל-אתאר אל-באקיה; בתרגום לאנגלית ראה: C.E. Sachau, *The Chronology of Ancient Nation*, London 1879, p. 296

24 אל-מקדסי (לעיל, הערה 18), עמ' 185, וכן שם כ"י c.

25 עוד בעניין זה ראה: א' דבורז'צקי, 'חמי מרפא בארץ-ישראל בעת העתיקה - מקומות קדושים או אתרי-מרפא עממיים?', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, טז (תשנ"ד), עמ' 7-7.

Dornfraut/ welches für das rechte Silybum
Diosc: vnd Hacub alcardeg Serapionis; ſühalten.

גדילן (שם הצמח בלטינית: Silybum ובערבית: Hacub = עכוב)

אל-עכוב הוא מאכל האנשים באש-שאם [סוריה רבתי] וזולתה. והוא סוג קיץ אשר משמש למרעה הגמלים. ולקוץ הוה יש גבעול שעולה מן הקרקע ומגיע לגובה שתי אמות. ולו עלים גדולים ורחבים, ירוקים מנומרים בלבן... והפרי בראש הגבעול עגול בעל קשקשים מלא בקוצים... כאשר הוא מבשיל הוא נפתח ופורח בפרחים בצבע אדום שנושרים ויוצרים במקומם זרעים כמו של הקרטם...²⁶ והזרעים האלה צבעם אפור-צהוב ובתוכם שמן.²⁷

בהמשך מתאר את-תמימי בהרחבה את המאכלים שהיו מכינים מצמח זה.

ויש אשר מלקטים את אותו ראש [התפרחת], שהוא מצוי בראש ליבת צמח זה, כאשר הוא רענן, קודם שייבש ויתקשו הקוצים שעליו. הפלאחים מלקטים אותו וקוראים לו העכוב והוא נמכר לנוצרים בימי הצום שלהם.²⁸ והם מנקים את הקוצים המצויים על כל פרי שהם מלקטים באמצעות מספריים [מקאריד],²⁹ כאשר לא נותר עליהם שום קיץ הם שולקים אותם קלות ולאחר מכן שופכים את מימיהם ומגלגלים אותם בקמח לבן [חוארי]. שעורבב בו מלח טחון, כמו זה שמגלגלים בו את הדגים הטריים [אט-טרי].³⁰ כשבאותו קמח יש מעט זעפראן (כרכום), שעורבב בו דונג [מום]. לאחר מכן מטגנים אותו בשמן אנפאק³¹ או בשמן שומשומין כמו שמטגנים את הדגים, ואוכלים. ועושים זאת הנוצרים בימים אשר נאסרה עליהם אכילת הבשר והרבה מהמוסלמים גם כן אוכלים אותו כך...³²

גדילן מצוי

- 26 צמח זה נקרא בעברית קרטם הצבעים (Carthamus tinctorius), וממנו מפיקים את שמן החריע. ראה: ע' אשרי, 'חריע', טו"א, א (תשי"ט), עמ' 63-68.
- 27 מובא אצל אבן אל-ביטאר (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 129.
- 28 הכוונה היא לימי הצום, שלפני הפסחא (צום הארבעים), האסורים באכילת בשר.
- 29 השווה לדברי התוספתא, יום טוב ג, יט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 207): 'ואין מספרין את הירק במספרת, אבל מספרין את הקונרס ואת העכביות'.
- 30 דג הטרי נזכר אצל אל-מקדסי (לעיל, הערה 18), עמ' 181, בין מוצרי החקלאות המצויים במחוז פלסטין. מקור מאוחר יותר מציין במפורש שהוא שם של דג ים, ראה: אדי-משקי, נח'בת אד-דהר פי ענאיב אל-בר ואל-בחר, מהדורת A.F. Mehren, לייפציג 1923, עמ' 207. לפי זה מדובר במין דג מסוים, כנראה אחד ממיני דג הטריית (סרדין).
- 31 שמן האנפאק הוא כינוי לסוג של שמן זית שהופק מזיתי בוסר. הוא נזכר רבות במקורות התלמודיים בשם אנפקין, ראה סיכום אצל: א"ג טחורש, ילקוט הצמחים, ירושלים תש"ה, עמ' 22. שמן האנפאק (נקרא גם הרכאבי או הפלסטיני) היה אחד ממוצרי הייצוא המפורסמים ביותר של ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ראה: את'ת-עאלבי, לטאף אל-מעארף, קהיר 1960, עמ' 156-157; מרכז הייצוא היה העיר רמלה; ראה: אל-מקדסי (לעיל, הערה 18), עמ' 181.
- 32 מובא אצל: אבן אל-ביטאר (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 129.

המונה עכוב יכול להתאים למיני קוצים אחדים הנקראים בשם זה, כגון: קנרס תרבותי, הוא הארטישוק (*Cynara scolymus*), או לעכובית הגלגל (*Gundelia tournefortii*).³³ אולם לפי תיאורו

שחליל שרוע

המפורט והמדויק של את-תמימי נראה שיש לזהות את העכוב עם גדילן מצוי (*Silybum marianum*). העכוב כצמח מאכל נזכר גם בשני מקורות נוספים מהמאה העשירית. הראשון הוא חיבורו של אל-מקדסי, אשר מנה אותו בין הצמחים הנאכלים והנפוצים במחוז פלסטין.³⁴ המקור האחר הוא פירוש הגאונים לסדר טהרות, שאף מחברו חי באותה תקופה.³⁵ את-תמימי הקדיש חלק ניכר מתיאוריו לאזור ירושלים רבתי ותושביו. באחד מתיאוריו אלה הוא מציין צמח בר הנקרא בימינו שחליל שרוע (*Coronopus squamatus*). צמח זה גדל באזור הכפר בוריס ותושבי אזור ירושלים אוכלים אותו כצמח מרפא.

רגל אלגראב - נקרא באש-שאם רגל אוזאג [רגל העורב האפור] ומקום צמיחתו בחלק מנחלות ירושלים, כנחלה הנקראת בוריס [או ודיס]³⁶ וסביבתה.

ונחלה זו נמצאת מזרחית לירושלים לצד הדרך.³⁷ והוא צומח בגובה שבר [שיפר] או שניים [עשרים עד ארבעים ס"מ] ומחצית מעלהו [צבעו] ירוק חזק, נוטה בירקותו לשחור ובצורת עלה הרשאר אל-בסתאני³⁸ וכל עלה מעלהו מחורץ בשסע מהם יהיו באמצע אורכם שלושה עלים דקיקים. ובמרכז העלה הגבוה ביותר והעלים הסמוכים קצרים ממנו כמו אצבעות עורב.³⁹

33 I. Löw, *Die Flora der Juden*, I, Vienna-Leipzig 1924, pp. 404-415. וכן ראה: 'הירשפלד, 'מעדני קוך ודרדר - עכובית הגלגל כמרכיב במזונם של הנזירים במדבר יהודה', ט"א, לג (תשנ"א), עמ' 34-37.

34 אל-מקדסי (לעיל, הערה 18), עמ' 181.

35 י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, מהדורה מחודשת בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב תשמ"ב, עמ' 208. בפירוש זה זיהה הגאון את בץ החלב (משנה, עוקצין ג, ב) עם העכוב שבארץ-ישראל: 'ונץ החלב כבר פירשנו מן העכביות יסמונה [יקראוה] "באלשאם" אלעכוב'. צמח זה נזכר על-ידי הגאון לפני כן: 'ה[ח]רשף בטית [בערבית] כמין קוצים ואוכלין אותן הבהמות' (שם, עמ' 143-144). וכבר העיר המהדיר אפשטיין שיתכן שמאמר זה מיוחס לביאור המילים 'בץ החלב' (!) ולא ל'עכביות'; ראה: שם, עמ' 208, הערה מספר 5. על זיהוי העכוב עם גדילן מצוי ניתן ללמוד גם מדברי ר' תנחום הירושלמי, בן המאה הי"ג, ראה: ז' עמר, 'פירושים ריאליים בפרשנות ימי-הביניים לצומח של ארץ-ישראל', סיני, קטז (תשנ"ה), עמ' צג-צד.

36 בנדפס: 'בוריס' ולפי הגרסה שמביא לה קלרק בתרגומו: 'ודיס', ראה: לה קלרק (לעיל, הערה 6), ב, מספר 1031, עמ' 170.

37 ניתן לקרוא זאת גם כך: מזרחית לירושלים כמיל הליכה (פי שרקי אל-בית אל-מקדס מנה עלי מיל אט-טריקי).

38 שחליים תרבותיים (*Lepidium sativum*). על זיהוי צמח זה ראה: לעף (לעיל, הערה 33), א, עמ' 506-510.

39 אבן אל-ביטאר (לעיל, הערה 6), ב, עמ' 136. תיאור מדויק זה מתאים ללא ספק לצמח שחליל שרוע, ששמו בלטינית - *Coronopus* - מורה אף הוא על דמיון העלים לרגל העורב. דרך אגב, ר' סעדיה גאון זיהה את ה'רגילה' שבמשנה עם השחליל השרוע: 'ירק שייקרא רגל העורב [רגל אלגראב]'. ראה: ג' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 195. עוד על שמותיו של צמח זה ראה: אבן אל-ביטאר, תפסיר כתאב דיאסקורידוס, ביירות 1989, עמ' 186; הרמב"ם, שרח אסמא אל-עקאר, מהדורת M. Meyerhof, יצאה בשם: *Un glossaire de matière médicale composé par Maimonide (Mémoires présentés à L'Institut d'Égypte, 41)*, Cairo 1940, p. 67, no. 137; I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, p. 222

בהמשך מציין את תמימי שצמח זה מושרש עמוק בקרקע, ושורשו הוא בעל טעם חריף וניכר בצבעו הלבן כאשר הוא נשחק. אנשי ירושלים ואנשי 'רבקה' (?) נהגו לבשל אותו בשמן אנפאק ומלח והוא שימש להם תרופה נגד כאבי גב, ירכיים וארכובות. לענייננו חשובה הידיעה על הכפר בוריס או לפי גרסה אחרת ודיס. מקום זה מזוהה עם הכפר אבו-דיס, הנמצא שלושה ק"מ דרומית-מזרחית לירושלים. במקום זה זיהו בימי הביניים את בחורים (או בחרים) המקראית.⁴⁰ השם בוריס משמר כנראה את השם היווני הקדום בחוריס, היא בחורים, אשר בהשפעת תהליך השערוב הפך בתקופה מאוחרת יותר לאבו-דיס.⁴¹

תהליך ההתאסלמות באזור ירושלים רבתי

כאן המקום להדגיש את הזיקה ההדוקה בין אל-מקדסי (שהשלים את חיבורו בשנת 985) הגאוגרף ובין את-תמימי הרופא. שניהם היו ילידי ירושלים, בני אותו דור, אשר התפרסמו בכל רחבי עולם האיסלאם בזכות חיבוריהם החשובים. אף-על-פי שמדובר בחיבורים בלתי תלויים זה בזה, ניכר דמיון רב בפרטים רבים שהם מוסרים, ולמעשה מדובר בשני מקורות המשלימים ומאמתים זה את זה. והדברים באים לידי ביטוי בולט גם בתיאורים המקבילים של את-תמימי ואל-מקדסי שלא הובאו במאמר זה.

לענייננו חשוב להדגיש שמשני החיבורים עולה הרושם שבשלהי המאה העשירית עדיין לא ניכרו בארץ-ישראל אותותיו המובהקים של תהליך האיסלום. ליתר דיוק, רישומה של האוכלוסייה הוותיקה הקודמת, של תרבותה ושל מנהגיה, עדיין היה מורגש. באותה תקופה היו הנוצרים חלק לא מבוטל מאוכלוסיית הארץ, ואפשר שבאזור ירושלים רבתי הם אף היו רוב.

אמנם קשה להעריך את היחס המספרי בין שכבות האוכלוסייה בארץ לדתותיהן באותה תקופה, אך ברור שמבחינת המעמד האישי, התרבותי והדתי שלטו הנוצרים והיהודים. בחיבורו מיצר אל-מקדסי פעמים אחדות על מעמדם הנחות של המוסלמים. על ירושלים כתב שהיא 'מעטת החכמים המוסלמים [עלמאא] ורבת הנוצרים... השתלטו עליה הנוצרים והיהודים'.⁴² כמאה שנים אחר כך (1093) כתב הנוסע המוסלמי אבו בכר אבן אל-ערבי בעת שהותו בירושלים: 'היו לנו ויכוחים עם הנוצרים. הארץ היא שלהם, הם המעבדים את אחוזותיה, הם השוכנים קבע ביישוביה ובאי כנסיותיה'.⁴³ מקורות אלה

40 שמואל ב ג, טז; טז, ה; יז, יח; יט, יז; מלכים א ב, ה.

41 על זיהוי בחורים עם אבו-דיס, ראה ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, ד, תרגם ח' בן-עמרם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 106-108. על הצעות זיהוי אחרות, ראה: 'בחורים', א"מ, א, עמ' 46.

42 אל-מקדסי (לעיל, הערה 18), עמ' 167.

43 א' עבאס, 'חלת אבן אלערבי אלא אלמשרק כמא צורהא "קאנון אלתאויל"', אבחתא', 21 (1968), עמ' 81. יש המבקשים ללמוד מפסקה זו שהגורם המוסלמי בארץ-ישראל בכללותה ערב התקופה הצלבנית היה עדיין במיעוט, ראה: מ' גיל, בתוך: שלטון המוסלמים והצלבנים (634-1291) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ו), ירושלים 1981, עמ' 19. וראה עוד: B.Z. Kedar, 'The Subjected Muslims of the Frankish Levant', J.M. Powel (ed.), *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, Princeton 1990, pp. 135-174

ואחרים מעידים שצביונה האיסלאמי של הארץ היה חיזור ומטושטש, ושחותמו של השלטון המוסלמי הוטבע בה באיטיות ובאופן בלתי מלא. דבר זה בא לידי ביטוי למשל בשתיית יין וגידול חזיר, שלמרות האיסור באיסלאם המשיכו להתקיים בארץ בתקופה זו כמעט ללא הגבלה. מציאות זו השתנתה באופן משמעותי רק בתקופה הממלוכית, כאשר השליטים הפגינו אדיקות רבה.⁴⁴ עליונותם של הנוצרים השפיעה ללא ספק גם על היחסים הבין-עדתיים באזור ירושלים רבתי. רוב המסורות העממיות שמוסר את-תמימי הן נוצריות, ואין למצוא בהן כלל מתח או רמזות עוקצניות כלפי בני העדות השונות ומנהגיהם. תיאוריהם של אל-מקדסי ואת-תמימי מעידים על החופש הפולחני שממנו נהנו כל בני הדתות בארץ בתקופה המוסלמית הראשונה, למעט אולי מקרים יוצאי דופן. גם בתחום הרפואה שלטו הנוצרים בכיפה בשלהי המאה העשירית. אל-מקדסי מציין זאת במפורש,⁴⁵ ואילו על את-תמימי אנו יודעים כאמור שרכש את השכלתו הרפואית מרופא ירושלמי נוצרי.

סיכום

בתקופה המוסלמית הראשונה בארץ-ישראל עדיין נותרו על כנם יסודות תרבותיים ביוזנטיים מוצקים, שבאו לידי ביטוי בענף הרפואה, בלשון בני הארץ, בדתם ובאמונותיהם. תיאוריו של את-תמימי מעידים בעליל על מקורותיו הנוצריים שאליהם התוודע באזור מולדתו - ירושלים. תיאוריו מתובלים בעושר של מסורות ומנהגים נוצריים מקומיים. הרושם הוא שבזמנו לא ניכרו עדיין באזור ירושלים רבתי אותותיו המובהקים של תהליך האיסלום ושהיסוד הנוצרי היה עדיין דומיננטי.

נספח: תיאור ים המלח

והימה הזו אכן נקראה הימה המתה רק משום שלא נולד במימיה שום בעל חיים הנולד במי הימים, דוגמת הדגים, הסרטנים, הדולפינים, הצבים ושאר בעלי החיים החיים במים; וגם כאשר יועברו אליה מבעלי החיים של הימים המלוחים או מדגי המים המתוקים לא יחיו בה כלל. וכך אנו סבורים: שמי ימת טבריה נשפכים מתחת לגשר צנברה, ואז יהיה ממנו הנהר הגדול הקרוי נהר הירדן והוא נהר עצום בעל חשיבות עצומה, הוא נשפך לימה הזו מאז ומעולם מבראשית ועד זמננו זה. ויש אשר

44 י' דרורי, 'רישום שלטון הממלוכים בתולדות הארץ', י' דרורי (עורך), ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 1-2; ז' עמר, 'תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ובשומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף הגפן ועל ייצור היין', מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס הרביעי תשנ"ד, קדומים-אריאל תשנ"ה, עמ' 241-261; הנ"ל, 'הדבס בארץ-ישראל בימי הביניים', מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס החמישי תשנ"ה, קדומים-אריאל תשנ"ו, עמ' 241-248; ב' רוזן, 'גידול החזיר בארץ-ישראל לאחר התקופה הרומית', קתדרה, 78 (טבת תשנ"ו), עמ' 25-42.

45 אל-מקדסי (לעיל, הערה 18), עמ' 183.

נשפכים אליה בתוך מימיו מן הדגים שבימת טבריה בכמות גדולה, וכאשר הם מגיעים למימי הימה הם מתים וצפים על פני המים מיד, לא יחיו במימיה ולו שעה תמימה אחת. וכבר אנו בהיותנו בירושלים [בית אל־מקדס] כאשר עלינו על גבי ההר [אט־טור] המשקיף על ירושלים ממזרח לה והוא אט־טור – ההר אשר עולים אליו מכנסיית אל־ג'סאמניה [גת שמנים], המכונה טור זיתא, ראינו את מי הימה המתה הזו. כשהם נגלו לנו נתברר לנו בחוש הראייה, ובינינו ובינה ארבע פראסח', שאינם כפי שתיארם גלינוס, באמרו שמימיה לבנים ממימי הימים, אלא אנו ראינום כחולים יותר ממימי הים המערבי [הים התיכון]... ולמרות הכחול הכהה שראינו ונטייתו לשחור כצבע הים המערבי ראינו את מי נהר הירדן מעל גבי אט־טור והם נשפכים אליה וחוצים אותה מגדתה המזרחית עד קרוב למרכזה, כשהם צפים על פני מימיה, אינם מתערבים בה בשל קלותם ביחס אליה והם לבנים, נוטים בצבעם הלבן לירוק הריחאניה [גוון עלי הריחן] ואינם דומים לכל צבע שבה. יתרה מזאת, הנהר העצום הזה ונהר אחר, עצום ממנו, שקוראים לו מונטיץ [?], נשפך לימה הזו כשהוא מגיע אליה מעבר לגדתה המערבית. ואז נשפכים לתוכה מימי שני הנהרות העצומים הללו מאז היותם ואין כמות מימיהם הנשפכים שבים ולא נראה לשניהם זכר בה כלל ולא מיתוספים, אלא טוענים אנשים מהימנים ומזקני אנשי צוער ומזקני אנשי יריחו אלגוראן שמי הימה הזו במרוצת השנים ולאורכן חסרים חיסרון ניכר ברור; אלה שהאריכו ימים מהם מספרים בשם אבותיהם ובשם סביהם שהיו בין שני שטחי השממה [מאותין] של צוער, כפי שמסרו קדמוניהם, מעט שטחים חשופים, [ותחום] השטחים החשופים בין שניהם כיום הוא גדול ממה שמסרו ראשוניהם בהרבה, וכך גם מספרים זקני אנשי יריחו אלגור בשם קודמיהם, שמי הימה במרוצת השנים חסרים...⁴⁶